

Психологічні детермінанти скоєння неповнолітніми корисливих злочинів

С.Л. Назарук
аспірант,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто дослідження проблематики питання психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів. Запропоновано впровадження нових підходів на шляху до зниження кількості корисливих злочинів, скоєних неповнолітніми.

В статье рассмотрено исследование проблематики вопроса психологических детерминант совершения несовершеннолетними корыстных преступлений. Предложено введение новых подходов на пути к снижению количества корыстных преступлений, совершенных несовершеннолетними.

The article discusses the investigation of the problems of the question of the psychological determinants of the Commission of minors acquisitive crimes. The author proposes the introduction of new approaches towards the reduction of selfish crimes committed by minors.

Ключові слова: психологічні детермінанти, підліткова злочинність, корисливі злочини, криміналізація в дитячому середовищі.

Постановка проблеми

Проблематика питання щодо психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів цілком закономірно є однією із найбільш головних, складних, суперечливих і найменш досліджених у юридичній психології.

Незважаючи на те, що ріст підліткової злочинності за останні роки дещо знизився, статистичні дані вказують на високий рівень криміналізації в дитячому середовищі. Зокрема, у порівнянні з 1993 р. кількість засуджених неповнолітніх збільшилася на третину (37,8 %). Серед найбільш поширених злочинів, учинених неповнолітніми в останні роки, є корисливі злочини, а саме – крадіжки та грабежі.

Ураховуючи багатоаспектність цієї проблематики, існує нагальна потреба у вивченні психологічних детермінант, що зумовлюють скоєння корисливих злочинів неповнолітніми та пошуку і впровадження нових підходів до формування життєво важливих якостей підлітків, необхідних для запобігання та профілактики суспільно небезпечних діянь, головними чинни-

ками яких повинні стати особливості розвитку особистості, формування її здібностей, мотиваційно-ціннісної сфери тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Активному дослідженню психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів присвячували роботи науковців у ХХ столітті. Підлітковий вік у цей час вивчався досить докладно, оскільки сучасні підлітки відрізняються від однолітків попередніх поколінь низкою соціально-психологічних особливостей і частіше демонструють девіантну і навіть делінквентну поведінку.

У працях Л.І. Божович [1] ядром корисливої злочинної поведінки неповнолітнього, що призводить до моральної деформації особистості, є не біологічні особливості, а недоліки сімейного та шкільного виховання, тобто психолого-педагогічна занедбаність і пасивність підлітка. Останній очікує уваги та розуміння, довіри дорослого, а недовіра до нього породжує психологічний бар'єр, непорозуміння та, як наслідок, корисливу злочинність.

На думку Л.І. Божович, ступінь психологічного благополуччя дитини та го-строта явищ підліткової кризи залежать від особливостей взаємовідносин з іншими людьми, насамперед, дорослими, і від того, наскільки в спілкуванні з ними задовольняються потреби зайняти нову, дорослу життєву позицію і подолати зовнішні та внутрішні перепони, які заважають підліткові досягти бажаного та насамперед обраного ним самим зразка.

На сьогодні вже створено певну теоретико-методологічну базу для розв'язання відповідних завдань, вивчаються науково-психологічні основи формування особистості. Зокрема свою роботу Н.Ю. Максимова [2] присвятила дослідженню вікових психологічних особливостей неповнолітніх.

Обґрунтовану пріоритетність структури якостей неповнолітніх перед впливом зовнішніх чинників і низьку ефективність традиційних форм і методів до цієї категорії злочинців та обґрунтовану необхідність упровадження кардинально нових підходів на шляху до зниження корисливих злочинів, скоєних неповнолітніми, вивчали В.І. Шакун [3-4] та І.П. Васильківська [5].

Загальні причини та умови корисливої злочинності досліджували О.М. Джужа [6-9] і В.І. Шакун [3; 4]. Однак особливості впливу загальних причин злочинності на корисливу злочинність неповнолітніх спеціально не вивчались, хоча зазначена проблема є актуальною для розроблення заходів запобігання корисливій злочинності неповнолітніх на загально-соціальному рівні.

Соціальні аспекти корисливої злочинності, у тому числі й корисливої злочинності неповнолітніх, розглянуто в роботах І.П. Васильківської [5] та інших вітчизняних і зарубіжних учених, у тому числі психологів і соціологів.

Проблемі призначення покарання, зокрема й неповнолітнім, приділяли багато уваги М.І. Бажанов [10; 11], Г.С. Гаверов [12] та деякі інші автори.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Найбільш складною проблемою в дослідженні психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів є їх багатоаспектність, низька ефективність традиційних форм і методів стосовно цієї категорії злочинців та обґрунтована необхідність упровадження кардинально нових підходів на шляху до зниження корисливих злочинів, скоєних неповнолітніми.

Існують психологічні детермінанти, що спонукають неповнолітніх до скоєння корисливих злочинів, облік та урахування яких може впливати на їх запобігання та профілактику. Пошук більш досконалої методики боротьби з підлітковою злочинністю цієї категорії залишається актуальною проблемою сьогодення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення психологічних детермінант, що зумовлюють скоєння неповнолітніми корисливих злочинів, пошук і впровадження нових підходів до формування життєво важливих якостей підлітків, необхідних для запобігання та профілактики суспільно-небезпечних діянь.

Виклад основного матеріалу дослідження

Необхідність виділення корисливої злочинності неповнолітніх в окремий об'єкт дослідження обумовлена низкою причин.

По-перше, суттєвістю та масштабністю завдань щодо охорони життя та здоров'я підростаючого покоління та формуванням у зв'язку з цим державної політики захисту прав та законних інтересів дітей і підлітків як самостійного напрямку діяльності державних органів, так і суспільства в цілому.

По-друге, особливостями генезису та мотивації корисливих злочинів, що скоюються неповнолітніми. Ці особливості обумовлені специфікою виховання та життєдіяльності, соціально-психологічними характеристиками та статусом неповнолітніх у суспільстві.

По-третє, специфікою рівня, структури, динаміки, причин корисливої злочинності,

пов'язаних із зазначеними вище особливостями, високою корисливою злочинною активністю підлітків.

У ході аналізу психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів стало очевидним, що сучасні умови громадського життя, які супроводжуються протиріччями в соціально-політичних та економічних процесах, мають настільки ж суперечливий вплив на стан корисливої злочинності в цілому, як і на стан цього виду злочинності в підлітково-середовищі зокрема.

Гострота криміногенної ситуації в Україні відзначається не тільки небезпечними масштабами дитячої корисливої злочинності, а й зростаючим рівнем її руйнівного впливу на життєдіяльність суспільства. Тому важливо концептуально встановити та проаналізувати конкретні механізми поширення корисливої підліткової злочинності, що сприятиме визначенню найбільш ефективних шляхів її нейтралізації та зменшення.

Незважаючи на те, що в останні роки спостерігається нестійка тенденція до зменшення рівня цієї злочинності (пik його у нашій країні припадає на 2000 р., коли було зареєстровано 558,7 тис. злочинів цієї категорії), він не може не турбувати суспільство. Соціально зумовленими є й негативні тенденції у кримінологічній характеристиці неповнолітніх осіб, які скоїли корисливі злочини.

Як слушно зазначає В.В. Сташис [6], сучасному стану злочинності неповнолітніх притаманні такі кримінально-правові та кримінологічні риси, як організованість, груповий характер, жорстокість і зухвалість при вчиненні злочинів, участь у складі груп дорослих злочинців, рецидив тощо. Тривожні тенденції спостерігаються стосовно особи злочинця-неповнолітнього. Серед них значна кількість зловживає спиртними напоями, наркотиками, не навчається та не працює, не має позитивного дозвілля, тобто фактично перебуває поза соціальним контролем, що, безумовно, сприяє легкому переходу підлітка на злочинний шлях [6].

Вибіркові кримінологічні дослідження, присвячені проблемам корисливої злочинності серед неповнолітніх, незмінно виявляють її кількісні та якісні особливості, відмінні від звичайної злочинності, що дало змогу виділити цей вид злочинів зі структури всієї злочинності як відносно самостійний структурний елемент.

У цьому контексті варто відзначити, що причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми загалом такі самі, які зумовлюють злочинність дорослих. Це ті ж негативні явища та процеси, що відбуваються в суспільстві на макро- та мікрорівні. Однак з урахуванням особи неповнолітнього вони мають певну специфіку, пов'язану з особливостями соціально негативних потреб та інтересів неповнолітніх правопорушників.

Найхарактернішими властивостями неповнолітніх є їх бажання утвердитися, романтизм, почуття ліктя (згрупованість), інтерес до забороненого плоду тощо. Проте головним є напрям цих бажань та інтересів. Дорослі покликані допомагати молоді розвиватися в позитивному напрямі, блокуючи ті, що мають яскраво виражений негативний характер. Це означає, що потрібен послідовний процес виховання підлітка в сім'ї, школі, на виробництві, що, на жаль, здійснюється не завжди. А якщо на неповнолітнього справляється явно негативний вплив або його ігнорують як особистість, психологічні якості його як особи набирають антисоціальної спрямованості.

Залежно від ступеня педагогічної за-недбаності неповнолітнього антисуспільна поведінка може спочатку виявитися у дрібних правопорушеннях. Проте у процесі поступової криміналізації неповнолітній втрачає мотиви, властиві законслухняному підліткові. Здебільшого залишаючись безкарним, він швидко засвоює злочинний досвід, що за відсутності життєвого робить із нього злочинця, який за жорстокістю, рішучістю й зухвалістю не поступається, а часом і перевершує дорослого злочинця. У цьому разі переважають такі мотиви, як бажання жити на широку

ногу, пиячити, вживати наркотики, вести розпусний спосіб життя (хоча часто це виглядає примітивніше, ніж у дорослого злочинця). Переважну більшість корисливих і корисливо-насильницьких злочинів неповнолітні скоюють уже не з дитячих мотивів.

Юнацький максималізм 16-17-річного неповнолітнього призводить до прагнення вразити оточуючих. Наприклад, чим страшніше скоєне, тим більшого ореолу дорослості набуває підліток у власних очах і очах найближчого оточення.

Для підлітка характерною є підвищена потреба у спілкуванні з однолітками, прагнення до самоствердження в їх середовищі, увага до їхньої думки. Потреба підлітка в спілкуванні та самоствердженні повинна реалізовуватись у сприятливих умовах, на основі соціально корисної діяльності, інакше самоствердження відбувається у підліткових групах, вуличних компаніях і може стати криміногенним фактором. Як стверджує Ю.В. Чуфаровський [5], людина засвоює ту лінію поведінки, яка підтримується тим найближчим оточенням, із яким вона контактує, і якщо в ньому переважають думки, позиції та уявлення, що суперечать нормам моралі та права, то, поділяючи їх, індивід вступає в конфлікт із суспільством і законом. Так, спільна злочинна діяльність підлітків справляє на співучасників значно більший руйнівний вплив, ніж злочин, скоєний наодинці. Підліток, залучаючись до злочинної групи, піддається швидкій десоціалізації. Тому значну роль у генезисі злочинної поведінки неповнолітніх відіграють групові утворення, що виникають на основі загальних звичок, інтересів, характеру поведінки, і тому орієнтація на такі групи забезпечує реалізацію особистих цінностей і моральних норм їх членів.

Така ситуація, безумовно, впливає на традиційні чинники, що зумовлюють корисливу злочинність неповнолітніх, тобто негативний розвиток особи підлітка, його криміналізацію. Розглянемо ці чинники детальніше.

Негативний вплив у сім'ї. Сім'я – це

перша соціальна структура, де людина перебуває найдовше та значною мірою формується як особистість. Психологи, зокрема І.П. Васильківська [5], вважають, що вже у п'ять років характер людини сформований принаймні на три чверті з урахуванням успадкованих моментів. Проте риси характеру та біологічна спадщина ще не визначають майбутньої криміналізації особи. Дуже важливо, яку систему соціальних цінностей і які потреби на їх фундаменті вибудує для себе юний громадянин.

Численні дослідження [5] засвідчують, що переважна більшість неповнолітніх злочинців виховувались у неблагополучних сім'ях. На практиці це виявляється різнопланово. Часто це загальна атмосфера неповаги батьків одне до одного, дітей, оточуючих, образливі вирази на адресу близьких, побиття дітей, жорстокість до них, демонстративна байдужість, зайнятість батьків власними проблемами, дух цинізму, зажерливості та зазвичай пияцтво одного чи обох батьків. Отже, неблагополучною може бути сім'я, де панує злиденність і сім'я матеріально забезпечена. Саме цим можна пояснити, що близько 12 тис. дітей щороку стають фактичними сиротами за живих батьків (соціально сирітство). Узагалі нормальної родинної опіки позбавлена з різних причин значна частина дітей.

Зазначимо й такий негативний чинник, як неповна сім'я, здебільшого материнська. Мати змушена працювати, і діти залишаються без її впливу та нагляду. Зрозуміло, йдеться про випадки, коли мати характеризується позитивно. Проте так буває не завжди. Як результат до 40 % неповнолітніх корисливих злочинців вийшли з неповних сімей, до 5 % узагалі не мають батьків.

Боротьба з корисливою злочинністю неповнолітніх є однією з центральних проблем боротьби зі злочинністю загалом. Показники корисливої злочинності неповнолітніх відбивають певною мірою ситуацію в суспільстві не тільки сьогодні, а й у майбутньому. Стосовно корисливих

злочинів, усталеною є позиція вчених, зокрема В. Веселухи [13], які вважають об'єктом таких злочинів власність. Ці уявлення про користь цілком узгоджуються з позицією сучасного законодавця, який відносить основну масу посягань, скоєних із корисливою метою, до розкрадань.

Нині стан корисливої злочинності серед неповнолітніх можна оцінити як несприятливий, адже злочинність цього виду зростає більш швидкими темпами порівняно зі злочинністю в цілому: коефіцієнт злочинності за двадцять останніх років виріс більше ніж удвічі. У свою чергу збільшились кількісні показники підлітків, які повторно скоїли корисливі злочини. Так, за останні п'ятнадцять років – на третину.

Незважаючи на значну кількість психологічних досліджень, вказана проблема не дістала достатнього науково-методичного вирішення. Потребують подальшого уточнення теоретико-методологічні засади впровадження гуманістичного, зокрема особистісно-орієнтованого підходу до особистості неповнолітніх правопорушників. Таким чином, соціальна значущість якісного впливу та зниження росту вчинення неповнолітніми корисливих злочинів полягає в необхідності визначення психологічних детермінант реалізації орієнтованого підходу до їх упровадження.

Корислива злочинність неповнолітніх завжди була і залишається дуже актуальною проблемою. Щорічно, за статистичними даними МВС України, реєструється від 32 до 40 тис. злочинів, учинених неповнолітніми, серед яких вагома частка розбоїв, грабежів, крадіжок тощо. Сучасна корислива злочинність неповнолітніх є прерогативою юнаків – 92,3 % таких злочинів. Корислива злочинність неповнолітніх дівчат протягом майже 20 років залишається на відносно стабільному рівні – 7,7 %.

Таким чином, корислива злочинність неповнолітніх при значних масштабах поширення вимагає рішучих, енергійних і цілеспрямованих заходів для її попередження. Тому варто постійно удосконалювати форми та методи роботи органів внутрішніх справ, забезпечувати належним

чином їх пріоритетне кадрове поповнення та матеріально-технічне забезпечення. Завдання полягає насамперед у зниженні рівня корисливої злочинності неповнолітніх, недопущенні згубного впливу неповнолітніх корисливих злочинців на інших підлітків і поповнення ними рядів дорослих злочинців-рецидивістів.

У вирішенні цього та інших завдань важлива роль належить заходам загальної та індивідуальної профілактики, що застосовуються органами внутрішніх справ з метою усунення причин і умов, які сприяють корисливим злочинам неповнолітніх. Ефективність такої діяльності значною мірою залежить від того, наскільки відповідні заходи базуються на положеннях, розроблених кримінологією, кримінальним правом, кримінально-виконавчим правом, психологією, педагогікою, в основі яких лежать фактичні дані, що характеризують причини й умови корисливої злочинності неповнолітніх, без яких, безперечно, неможливо побудувати дієву та ефективну систему профілактики, припинення та попередження корисливої злочинності неповнолітніх.

Отже, можна констатувати, що боротьбу з корисливою злочинністю неповнолітніх потрібно планувати та проводити на різних рівнях і напрямках, урахуовуючи різний контингент. Щоб боротьба була ефективною, необхідна взаємодія правоохоронних органів і громадськості. Корислива злочинність неповнолітніх – це загальнодержавна проблема, яка потребує якнайшвидшого вирішення [13].

Досліджуючи питання про причини й умови корисливих злочинів неповнолітніх, з'ясувалося, що вони це ті ж негативні соціальні явища та процеси, що детермінують злочинність у цілому. Однак ці злочини мають свою специфіку, зокрема, коло мотивів таких злочинів більш обмежене, ніж у дорослих. Мотивація позначена рисами інфантилізму (недорозвиненістю). У більшості випадків переважає мотивація самоствердження в групі, «псевдотовариськість», псевдоромантизм. Егоїстично-споживацька мотивація відмічається у

52,3 % усіх зареєстрованих корисливих злочинів.

Узагальнивши ознаки, що характеризують психологію неповнолітніх злочинців у різних групах, можна запропонувати такі групові портрети неповнолітніх цієї категорії.

Група 1. Неповнолітні злочинці з дисоціальним розладом особистості. Їм властиві: завищена самооцінка, виражена особова незрілість, схильність до демонстративної поведінки, егоїзм, виражене бажання домінувати в групі, висока агресивність, особливо фізична, вербальна агресія та негативізм, високий рівень моторних автоматизмів.

Група 2. Неповнолітні правопорушники з іншими формами розладів особистості. Для них характерні субдепресивні реакції на ситуацію притягнення до відповідальності, що позначається на працездатності та продуктивності тривалий час, виражена особова незрілість, демонстративність, дратівливість. Вони також схильні домінувати, роблять усе можливе для самоутвердження, готові обстоювати свою думку, переконання, важко переносять суб'єктивно складні ситуації. У них високий рівень агресивності, але виражене почуття провини.

Група 3. Неповнолітні правопорушники з розумовою відсталістю. Вони є важким об'єктом для дослідження, оскільки часто не засвоюють інструкцій експериментатора. У них знижена пам'ять, спостерігається неадекватність у поведінці та в процесі експерименту, дуже низька самооцінка.

Група 4. Неповнолітні правопорушники з органічним ураженням головного мозку. Специфічних ознак цієї групи не виявлено.

Група 5. Здорові неповнолітні правопорушники. Їм властиві рівний настрій, хороша увага, особистісна зрілість (принаймні, відповідність зростання), відсутність протиставлення себе суспільству, згода з суспільними стандартами в загальному плані, низький рівень агресивності, відсутність зовнішньо звинувачувальних установок, здатність до альтруїстичних вчинків.

Загалом, характеризуючи причини та психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх, можна стверджувати:

- у значній кількості підлітків досліджуваної категорії не сформоване правильне поняття благополучної родини. Їх добрі спогади неадекватні за своєю позитивною наповненістю. В автобіографіях є також вказівка, що на злочинний шлях їх підштовхнули саме члени сім'ї;

- усі опитані підлітки-злочинці мали проблеми в загальноосвітній школі: відвідували школу нерегулярно, деякі не відвідували зовсім чи не починали навчання. Дві третини їхніх спогадів про школу – негативні; вони не мали улюбленого навчального предмета, інтересу до перебування в школі в позаурочний час, не були членами гуртків тощо;

- частіше за все перший кримінальний досвід підлітки отримували під впливом кримінальних друзів.

Детальне дослідження обговорюваної проблематики дало можливість виокремити такі детермінанти, що породжують та, як наслідок, впливають на скоєння неповнолітніми корисливих злочинів:

- спадково-біологічні фактори: схильність до нервових або психічних захворювань одного з батьків, патологічна вагітність, ненормальні пологи, негативний вплив алкоголізму, вживання наркотиків тощо;

- найближче соціальне оточення підлітка: сім'я, соціально-економічний статус батьків, відносини в сім'ї, ціннісні орієнтації батьків, сестер, братів, особливості виховання підлітків, школа, ставлення до навчання, відносини з учителями, статус підлітка в класі, ціннісні орієнтації однокласників, друзі, їх соціальне становище, статус підлітка в групі друзів;

- особистісні характеристики підлітка: особливості характеру та темпераменту, ціннісно-мотиваційний блок, ціннісні орієнтації підлітка, рівень домагань, самооцінка та можливості протиріччя у сфері самооцінки; ставлення до професії: усвідомленість вибору, місце професії в системі цінностей підлітка, плани на майбутнє;

- правосвідомість підлітка.

Для пізнання умов життя та виховання неповнолітнього злочинця потрібно також урахувати й інші сфери – сім'ю, місце роботи та навчання [5].

Висновки

Викладене дало змогу одержати нові дані про механізми формування та психологічні особливості протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників, схильних до скоєння корисливих злочинів.

У рамках цього обговорення автором визначено основні тенденції формування особистості підлітка-злочинця та її типові властивості, які про це свідчать на ранніх етапах: агресивність, емоційна лабільність, завищена самооцінка, ризикованість. У своїй сукупності вони становлять певний «симптомокомплекс делінквентності». Зазначене дало змогу визначити необхідний і достатній комплекс методик для ранньої психодіагностики протиправних тенденцій особистості, основні напрями та форми впливу на формування злочинної поведінки підлітків на стадії ранньої профілактики, розробити концептуальні засади психологічної корекції злочинності.

Разом з тим, недостатня ефективність боротьби з корисливою злочинністю неповнолітніх в останні роки пов'язана з припиненням функціонування усталеної системи виховання підростаючого покоління; зростаючою невідповідністю її правового та ресурсного забезпечення; зростанням

соціальних суперечностей під час переходу до ринкової економіки. Слід сказати, що протягом останніх років в Україні спостерігається стійка тенденція до зростання корисливої злочинності серед неповнолітніх, незважаючи на всі застосовувані державними органами заходи профілактичного характеру.

Ці обставини свідчать про те, що вжиті заходи не досягли своєї мети в силу недостатньої ефективності та послідовності і повинні бути переглянуті. Щоб уникнути вищезазначених недоліків профілактичної роботи з попередження корисливої злочинності неповнолітніх, варто базувати її на основі наукових розробок учених-психологів, криміналістів, педагогів, спрямованих на визначення причин і умов корисливої злочинності неповнолітніх, що виведе профілактичну діяльність із попередження корисливої злочинності неповнолітніх на якісно новий рівень, зробить її більш ефективною та дієвою, що, безсумнівно, сприятиме значному зниженню криміногенного рівня в Україні.

Особливу тривогу викликає та обставина, що поряд із кількісним ростом підліткової корисливої злочинності, збільшується її питома вага в загальній структурі злочинності, швидкими темпами зростає рецидив. Криміналізація молодіжного, у тому числі й підліткового середовища відбувається на тлі таких негативних і потенційно небезпечних для генофонду нашої країни явищ, як поширення крадіжок і грабежів, що мають епідемічний характер.

Література

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М. : Педагогика, 1995. – 264 с.
2. Максимова Н.Ю. Особенности личностных отношений трудновоспитуемых подростков : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н.Ю. Максимова. – К., 1981. – 22 с.
3. Шакун В. І. Суспільство і злочинність / В.І. Шакун. – К. : Атіка, 2003. – 782 с.
4. Шакун В.І. Злочинність неповнолітніх : нові виклики для України / В.І. Шакун // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 44-46.
5. Васильківська І.П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання / І.П. Васильківська // Держава і право : 36 наук праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 1999. – С. 265-275.
6. Джу́жа О.М. Віктимологія на захист прав і законних інтересів жертви злочину / О.М. Джу́жа // Право України. – 2002. – № 2. – С.133-138.
7. Джу́жа О.М. Кримінологія. Спеціальний курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : Навчальний посібник / О.М. Джу́жа. – К. : Атіка, 2001. – 366 с.

8. Кримінологічна віктимологія : Навчальний посібник / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін. / за заг. ред. О.М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
9. Кримінологія і профілактика злочинів : Курс лекцій (Особлива частина) / Ю.А. Александров, А.П. Гаврилишин, В.М. Гринчак, О.М. Джужа, В.Г. Лихолоб. – К., 2000. – 201 с.
10. Кримінальне право України : Загальна частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. ; Харків, 2006. – 416 с.
11. Кримінальне право України : Загальна частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Харків, 2003. – 368 с.
12. *Гаверов Г.С.* Проблеми покарання неосередненнолетних преступников / Г.С. Гаверов. – Иркутск, 1986. – 231 с.
13. *Веселуха В.* Значення віктимологічної профілактики в системі запобігання злочинності / В. Веселуха // Право України. – 1999. –№ 10. – С. 67-70.